

Glem det
"enkelte individ"
– glem Giddens!

– om en stor fortælling i
effektiviseringssamfundet

af Henning Eichberg

Folks individuelle ansvar er sat på politikens dagsorden. Regeringen har i 2007 etableret et ministerudvalg om *Det Personlige Ansvar*, med beskæftigelsesministeren som formand og udenrigs-, undervisnings- og kulturministeren som andre medlemmer. Udvalget skal udpege samfundsdebattører og forskere for at propagandere for udvalgets formål: at gøre det enkelte menneske "ansvarligt".

Dette er ikke kun en politisk aktion. Den intenderede individualisering er et led i den borgerlige *Kulturkampf* ovenfra og har sine forudsætninger i samfundets vidensdannelse. Den ansvarliggørelses politik kan nemlig knytte an til den individualiseringsdiskurs, som igennem 1990'erne er blevet en mainstream i sociologien – ikke mindst hjulpet ad vejen af en række eks-venstrefløjs-intellektuelle.

Fortællingen om den postmoderne eller senmoderne "individualisering"

Der går en fortælling gennem den sociologiske verden, der fortæller, at "individualiseringen" nu er blevet den dominerende trend i vores tilværelse under den "høje" eller "sene" modernitet. En bodybuilder citeres som udtryk for dette fænomen:

When I look in the mirror, I see somebody who's finding herself, who has said once and for all it doesn't really matter what role society said I should play. I can do anything I want and feel proud about doing it.¹

Bodybuilding er én blandt tre empiriske hovedeksempler – sammen med sundheds-regimer og plastikkirurgi – som efter sigende illustrerer kroppens vilkår i senmoderniteten. "Vi" vælger vor egen krop.

Denne nye store fortælling går ud fra, at de traditionelle determinanter for individets samfundsmæssige orden – som religiøs tilknytning, social klasse, nation og aldersgruppe – under moderniteten er gået i opløsning. Hvad der blev til overs, er selve individet og dets individuelle krop. Det senmoderne kropsforhold er bestemt af individets selv-refleksivitet og frie valg – bodybuilderen taler om *anything I want*. Vi er frisat, vi danner vor individuelle selv-identitet, og vi bliver vort eget selvdannelsesprojekt. Vor krop er blevet vort individuelle kunstværk.

Fortællingen slynger sig dermed omkring begreber som "Gesamtkunstwerk Ich" (Ulrich Beck)², "frisættelse" (Thomas Ziehe) og "selv-dannelse" (Lars-Henrik Schmidt og Lars Geer Hammershøj)³. Men hovedreferencen er begrebet "selvidentitet", der blev lanceret af Anthony Giddens som en slags ny drivkraft af den sociale proces.

Ved at individerne skaber deres selvidentitet, bidrager de til eller ligefrem forårsager sociale påvirkninger, som er globale i deres konsekvenser og implikationer...⁴

Selvidentiteten er refleksiv:

I det, jeg betegner som "høj-" eller "sen-modernitet" – den nutidige verden – må selvet skabes refleksivt ligesom den bredere institutionelle kontekst, det eksisterer i.⁵

Selvidentiteten er noget, man vælger, som livsstil:

Selvets refleksive projekt, som består i at opretholde sammenhængende, men konstant reviderede biografiske fortællinger, finder sted i en kontekst af mangfoldige valgmuligheder, der filtreres gennem abstrakte systemer. I moderne socialt liv får begrebet livsstil en særlig betydning. Jo mere traditionen mister sit tag..., desto mere tvinges individerne til at træffe valg om livsstil blandt mange forskellige muligheder.⁶

Selvidentiteten kommanderer kroppen (hvis iscenesættelse dermed ikke først og fremmest er resultat af samfundsmæssig praksis, som man ud fra en materialistisk synsvinkel kunne mene):

Gennem selvets refleksivitet og påvirkningen fra abstrakte systemer influeres såvel kroppen som de psykiske processer gennemgribende. Kroppen er i stadig mindre udstrækning noget udefra "givet", der fungerer uden for modernitetens internt referentielle systemer. Den mobiliseres i sig selv refleksivt. Det der kunne ligne en markant udvikling i retning af en narcissistisk dyrkelse af det kropslige udtryk, er i virkeligheden et udtryk for noget dybereliggende, som "konstruerer" og kontrollerer kroppen.⁷

Dette skaber ganske vist problemer, men er til syvende og sidst en evolutionær gevinst:

Evnen til at tage frit valgte livsstile til sig er et af de fundamentale goder, der er skabt med en post-traditionel orden...⁸

På dansk fik denne fortælling en særlig krølle gennem talen om "det enkelte individ" som den postmoderne sociologis sidste absolutte reference. Her bliver individet sprogligt fordoblet, men netop dette gør begrebets problematik mere synlig. På engelsk måtte man oversætte det til noget så anstrengt som *the single individual* eller *the individual individual* – den enkelte enkelte, det individuelle individ. Ordet rejser spørgsmålet om, hvem der kunne være "det ikke-enkelte individ".

Kritiske overvejelser

Fordoblingen gør gennem sin tvangsmæssige overkorrekthed opmærksom

på, at denne modernitetsfortælling ikke er uproblematisk.

I dag sker det ikke før første gang i historiens løb, at folk kigger i spejlet og ser sig selv. Men hvad fortidens folk har set i spejlet, kræver en nuanceret tilgang til menneskenes subjektivitet, som er historisk-empirisk sikret og teoretisk reflekteret. F. eks. udstedte byernes myndigheder i 1500/1600-tallet såkaldte beklædningsordninger, som skulle begrænse og kontrollere folks pragtudvikling. Med spejlet i hånden og beklædningen på kroppen var folk ustyrige – fire århundreder før "senmoderniteten". Men var de derfor "enkelte individer"?

Kritikken af modernitetsbegrebet kan hævde sig ved fem problemer især:

- Der er en dualisme indbygget, der ikke svarer til historiens kompleksitet.
- Social differentiering er markant fraværende.
- Magtens rolle bliver usynliggjort.
- Identitetsbegrebet får en individualistisk drejning.
- Og kulturopfattelsen er etnocentrisk.

1. Historisk dualisme – "dengang" vs. "i dag"

Der har gennem længere tid verseret teser om *jeg'ets fravær* hos det såkaldte primitive menneske: Evolutionen fører efter sigende frem til individet subjektivering. Denne antagelse har man imidlertid ikke empirisk kunnet bekræfte. Det drejer sig om en etnocentrisk konstruktion, som de hvide har konstrueret for at føle sig som bedre end de andre. Den nyere individualiseringstese lægger sig i forlængelse af denne mentale imperialisme.

En anden konstruktion var på mode omkring 1900. Siden 1600-tallet, mente man, var individet og dets jeg blevet dominerende i den vesterlandske tænkning, begyndende med René Descartes' "Cogito, ergo sum" og John Lockes lignende tese om, at jeg'et konstuerer sig gennem sin erindring. Nu var tiden kommet til en drejning fra "jeg" til "vi", til nye kollektive identifikationer. Heller ikke denne tese har empirisk vist sig som holdbar⁹ – og den nye individualiseringstese viser sig som en antagelse på samme niveau, bare med omvendt fortegn.

Neden under disse intellektuelle konstruktioner foregår der social-kropslig praksis, på linie med de nævnte beklædningsreguleringer og folks ustyrige beklædningspraksisser. Der går en lang linie af fænomener gennem den vesterlandske historie, som kan fortolkes som det enkelte menneskets synliggørelse i kulturen.

Samfundet individualiserer f.eks. personen gennem det, at man giver den nyfødte et *personnavn*. I navngivningens historiske proces kommer det individuelle navn tidligere end familienavnet. Slægtsnavnet var over lang tid forbeholdt adelen, som fik navnet påbudt af kongen i 1526. Befolkningens flertal relaterede sig via patronym til faderen, ikke til slægten. I 1600-tallet udbredte de faste familienavne sig i de nordiske lande, delvist i sammenhæng med statslig-militære kontrolforsøg, via "kontra-roller" at identificere de enkelte sol-

dater. Men først i 1800-tallet, især efter navneloven af 1857, etablerede slægtsnavnene sig, som altså – lidt paradoksalt – både gjorde identificeringen af den enkelte borger nemmere og skabte en kollektiv sammenhæng i genealogien.

En anden indikator for forholdet til det enkelte menneske er *fødselsdagen*, som bliver husket for en bestemt persons vedkommende, som bliver fejret, og som denne person selv senere lærer at huske som sin egen. Fødselsdagen startede med reformationstiden. Der var i første omgang en historisk differens mellem navnedagen i katolske lande, som fulgte de helliges kalender, og den "mere individualiserende" fødselsdag i protestantiske lande.¹⁰

Også *skammen*, som man personligt oplever især i situationen af nøgenhed, kan bidrage til emnet. Norbert Elias opstillede tesen om, at skammen først blev udviklet i løbet af civilisationsprocessen: Voksende skamfølelser dokumenterede, at mennesket mere og mere blev inddraget i et net af interpersonelle relationer – den sociale forandring havde grundlæggende emotionelle virkninger. Dette blev imødegået med righoldigt antropologisk materiale, som dokumenterede, at personens skam er et langt bredere fænomen i tendentielt alle kulturer og epoker.¹¹

Subjekterne har i historiens løb kommunikeret med sig selv, reflekteret sig selv og dannet sig selv gennem personlige *dagbøger*. Dette fænomen er også blevet beskrevet som en individualiseringsproces. Bloggene på computeren har skabt nye tekniske muligheder, men bygger på en ældre historie om at udtrykke sig selv om sig selv.

Den *religiøse mystik* stifter møde mellem Gud og "mig" og bidrager dermed til en opvurdering af subjektet – helt fra middelalderens kristne mystik til muslimernes sufi-mystik. Søren Kierkegaard udviklede sin eksistentiale filosofi om netop dette forhold mellem det enkelte menneske og Gud – i kontrast til Grundtvigs "folkelige", fællesskabsrelaterede kristendom.

Menneskerettighedserklæringer har siden 1700-tallets amerikanske og franske revolution prøvet at beskrive det enkelte menneskes rettigheder. Men erklæringen omfattede også retten til nationalitet og familie, til forsamling og forening, og til kulturelt fællesskab – altså retten til at handle ikke-individuelt.¹²

Arbejdsforholdene har på en ikke-lineær og alligevel strukturbestemt måde skiftet mellem individuelt og kollektivt arbejde. *Hjemmearbejde* med dets "individuelle" (og familiale) træk var basis for det tidlig-moderne forlagsvæsen, som efterhånden blev afløst af manufaktur- og fabriksarbejde. I dag kan man se en ny drejning fra den kollektive arbejdsplads hen imod hjemmearbejde af en ny slags, på grundlag af hjemmecomputeren. Det nye hjemmearbejde har dels dramatiske konsekvenser på individernes plan, som stress og udbrændthed, men den hjemmearbejdende er samtidigt opkoblet på en ny intens måde – og en ny og accelererende mødekultur præger arbejdsverdenen. Paradoksalt: Vi mødes mere, siden vi er blevet "individuelle".

Inden for sporten har *atletikken* fra 1600/1800-tallet udviklet en ny opmærk-

somhed for enkelte menneskers personlige rekorder. Det begyndte med 1600/1700-tallets engelske løberkultur (*pedestrianism*), der introducerede stopuret, viste sig i den filantropiske gymnastik omkring 1780/1800 og toppede i den moderne sport. Denne sportslige "individualisering" var imidlertid del af en omfattende kulturel transformation af folks bevægelsesadfærd, som samtidigt skabte nye kollektive, industrikulturelle adfærdsnormer, som man har kaldt "præstationsprincippet monoteisme".

Alt i alt er subjektivitetens historie altså karakteriseret gennem komplekse forandringer, som slet ikke kun pegede i én retning, som kan kaldes for den gennemgående modernisering eller individualisering. I stedet for at analysere subjektivitetsformernes diversitet og deres forandringers historie dyrker individualiseringsdiskursen en dualistisk udviklingsteori, der reducerer kompleksiteten til to: livet "dengang" og livet "i dag". Dualismen mellem det moderne og "det traditionelle" er heller ikke original i sig selv – og slet ikke "senmoderne" – men bygger umiddelbart på den borgerlige udviklingssociologi fra 1960'erne. Dengang plejede man at stille "det moderne industrisamfund" over for "det traditionelle samfund". Mere indirekte fører diskursen tilbage til 1600-tallets *querelle des anciens et des modernes*.

Derimod falder den dualistiske diskurs tilbage før 1800-tallets klassiske udviklingsteorier. Dengang talte man om en evolution, der førte fra vildheden over barbariet til civilisationen, eller – som det er kendt fra marxismen – fra ursamfundet over slaveriet og feudalsamfundet til kapitalismen.

Også et blik på Michel Foucaults komparative periodisering er oplysende. Foucault sammenlignede renæssancens logik, der ledte efter kæder af ligheder, den "klassiske" logik med dens søgen efter et universelt system (Linné) og den moderne logik, som udviklede historietænkningen. Det var i sidstnævnte sammenhæng, at den moderne subjektivitet dukkede op.¹³

Fælles for disse og andre forsøg på historisk periodisering er, at der ikke findes noget "traditionelt" samfund. De komplekse periodiseringer gør det umuligt at opretholde dualismen.

Også inden for det moderne industrisamfunds historie udglatter individualiseringsfortællingen forandringens bølgeprocesser. F. eks. skygger den for revolutionernes irregulære, men ikke tilfældige gang gennem 200 år (1789/1848, 1905/18, 1968/89).

Med andre ord, individualiseringstesens historiske dualisme gør vold mod de komplekse subjektiveringsformer, som menneskene kulturelt har oparbejdet gennem historien. Tiden "dengang, da vi ikke var individer endnu", findes ikke.

2. Fravær af social differentiering – det nærgående "vi"

Individualiseringsdiskursen taler gerne om "os" i det senmoderne samfund. Denne generaliserende bestemmelse af subjektet "vi" er blottet for enhver opmærksomhed på sociale forskelle. Subjektet bliver til en udifferentieret størrelse – vi i dag, vi i senmoderniteten, "vi alle", det moderne ego som sådan –

teoretisk på niveau med "her og fru Jensen". Vi-diskursen er socialt abstrakt – og samtidig nærgående.¹⁴

Subjektets konkrete sociale sted bliver således ikke taget alvorligt. Vi'et er tømt for menneskets tilhørsforhold til *sociale klasser* og subkulturer.

I kontrast til dette taler seriøs forskning om folks habitus (som Pierre Bourdieus sociologi), om forskellige livsformer (som den danske etnologi med Thomas Højrup) – og bl.a. om sociale forskelle i idrætsvalget¹⁵. F. eks. bærer magtens mænd i stat og koncerner slips og jakkesæt, denne moderne uniformering er ikke til at overse. De går ikke klædt som "enkelte individer". Klasse er en kulturel og synlig realitet.

Vi-diskursen forbigår desuden *kønnet* som en grundlæggende bestemmelse af mennesket. Der er markante forskelle i idrætsdeltagelsen. Statistisk set er ridning domineret af piger og fodboldspillet af drenge.¹⁶ Men det biologiske køn blev først produceret i 1700-1800-tallet; det er som sådan ikke "traditionelt", men modsiger snarere antagelsen om "moderne individualisering".¹⁷

Ungdomskulturer har udfoldet sig gennem den moderne historie siden 1700-tallets *Sturm und Drang*.¹⁸ De havde altid deres basis i bestemte sociale grupper – eller mere i bestemte socialgrupper end i andre. I den nyeste forskning tales der om ungdomsstilarter, der præger billedet. Otte typer – computernørds, skater/hiphopper, hippityper, poptøser m/k, technofans, stillepiger, religiøse unge og sporty typer – samler omkring 80% af de unges identifikationer.¹⁹

Ud fra denne slags iagttagelser har man også talt om nye tribaliseringer i det "postmoderne" samfund.²⁰ Nytribale træk i ungdomskulturer, blandt fodboldsupportere etc. modsiger igen antagelsen af "individualiseringen".²¹

Den klasseløse fortælling om individualiseringen kan godt se ud som et udtryk for klassekamp ovenfra. Talen om "det enkelte individ" har den nyliberale pointe: Du er din egen lykkes smed – *you can do all you want*.

3. Magtens usynliggørelse

Individualiseringsfortællingen daterer kroppens kontrol tilbage til fortiden: til "det traditionelle samfunds" sociale kontrol, til 1700-tallets militære disciplinering, til arkaisk racisme, til korsettet og den patriarkalske kontrol af kvindekroppen etc. Linjen går *from control to reclaiming one's own body*.²² En nyevolutionistisk linje tegnes fra dengang, da magten bestemte, til i dag, hvor "vi" som "enkelte individer" bestemmer.

Dermed underspilles to hoveddimensioner af moderne magt: offentlig magt og markedets magt.

Offentlig magt har fra 1700-tallet udviklet "panoptiske" strategier for at gøre det enkelte menneske ansvarligt. Individet blev bl.a. produceret som de-linkvent.²³ Dette forhold har Foucault beskrevet som magtens biopolitik.²⁴ Og moderne folkehygiejne sigtede på selvhylgiejne.

I demokratiet ser magten helst folks deltagelse reduceret til det at stemme "frit" og "individuel" i en lukket valgkabine. Men demokratiforskningen har

gjort det klart, at valgretten uden retten til folkelig sammenslutning og alternativ opinionsdannelse er et tomt ritual. Individualiseringsstenen har her en antidemokratisk implikation. Demokratiets kerne ligger ikke i "individet", men *mellem* menneskene. Demokrati opstår i relationen mellem medborgerne som "med"-borgere, der engagerer sig *med* hinanden.

Hvad *markedets magt* angår, så har medie- og underholdningsindustrien frembragt et nyt behov for "individer" – og nye typiseringer og standardiseringer. Det har en produktions- og en forbrugsside.

På forbrugssiden gælder det om at definere menneskene som konsumenter. "Køb din identitet" – reklamerer varesamfundet. "Jeg shopper, altså er jeg," skal det såkaldte enkelte individ inderliggøre. Zapperen danner model. "Fri fart for frie borgere" kræver borgerlige populister i bilismens navn imod den kollektive trafik. (Dette medfører samtidigt mere politi, kontrol, straf og statsautoritet overfor den individualiserede forbryder).

På produktionssiden defineres mennesket som producent, inklusive producent af sig selv. "Du er din egen lykkes smed", siger nyliberalismen.

Kunstneren dannede model for denne produktion af producenten som "individ". Et historisk studie om denne proces helt fra det kapitalistiske industrisamfundets begyndelse findes i Norbert Elias' Mozart-biografi.²⁵ Sociologen beskriver, hvordan en musikkunstner – for første gang i den moderne historie – forsøgte at afkoble sig fra sin "offentligt-statslige" arbejdsgiver, ærkebiskoppen af Salzburg, og at etablere sig som selvstændig komponist og næringsdrivende på markedet. Dette marked eksisterede dengang ikke, men det udviklede sig snart derefter og blev til den dominerende ramme for den moderne kunstneriske produktion. Forsøget mislykkedes for Mozart selv, og kunstneren døde i dyb armod. Kunstnerens etablering på markedet som selvstændig forretning var forbundet med en tvang til individuel profilering – kunstneren måtte markere sig med sin egen stil, "brand" eller "logo" for at sælge sig. Og det magtede Mozart, som vi ved, på en vidunderligt måde. Men det hjalp ham ikke til økonomisk overlevelse.

Mozarts eksempel kan advare dels imod det at forstå "individualiseringen" naivt som en "frisættelse" af "det enkelt individ" – "individet" er produceret gennem markedsvilkår. Og dels imod det at postulere "Gesamtkunstwerk Ich" som en absolut innovation af 1980/90'ernes "postmoderne" tider (som hos Ulrich Beck).

Markedets magt og offentlig magt spiller ofte sammen, men de kan også modsige hinanden. Det viser doping sagen. Markedet sælger dopingstoffer, hvis forbrug den enkelte atlet så herefter individuelt bliver gjort ansvarlig for.²⁶

4. Identitetsbegrebets individualistiske drejning

Individualiseringsfortællingen bygger på et uklart forhold mellem to forskellige begreber, selv'et og identiteten. Selv-begrebet betyder: jeg'et, mig'et, ego – hvem jeg er. Identitetsbegrebet beskriver derimod, hvem en bestemt gruppe

er – hvem *vi* er. Mens jeg'et så at sige viser med fingeren på en bestemt person, kan man ikke med fingeren pege på en gruppe – dens identitet er kategorial (kvinder, danskere, lønarbejdere...). Disse to grundforskellige begreber, det individuelle "selv" og den kollektive "identitet", bliver blandet sammen gennem begrebet *self-identity* (Giddens). Dette sprogbrug er selvmodsigende, da selvet er unikt, mens identiteten forbinder mennesket med andre.

Det socialvidenskabelige identitetsbegreb blev ud fra psykoanalysen udviklet gennem Erik H. Erikson (1950).²⁷ Talen om selv'et har en anden – og langt ældre – historie.

Sociologen Norbert Elias understregede gang på gang umuligheden af at tale om "individ og samfund" som to separate størrelser. Samfundet er *inden i* mennesket.²⁸

Tesen kunne være, at talen om "selv-identiteten" spejler reificeringen under vare-kapitalismen. I forbrugskulturen markedsføres f. eks. ungdomskulturernes accessories som identitetsmarkører. Det enkelte menneske skal købe dem som "sin egen". Du er, hvad du køber – og så bliver du selv-identisk...

5. Etnocentrisk kulturbegreb

Individualiseringsfortællingen dyrker forestillingen om, at "vi" lever i en enhedskultur, i "det senmoderne samfund". Denne vi-forestilling er udtryk for vestlig etnocentrisme. Den kan kun tænkes, hvis man systematisk ser bort fra komparative kulturstudier.

Her er det en belastning, at visse "store teorier" tages for givet, skønt de ikke er baseret på dybere viden om i det mindste ét andet samfund. Der findes imidlertid ingen holdbar samfundsteori uden sammenlignende studier i det anderledes, alteriteten.

Karakteristisk er nogle store filosofier, der kun byggede på viden om preussisk-tyske forhold. På denne smalle basis kunne man godt tænke generaliseringer som *Weltgeist* (Verdensånd), Væren, Fornuften (med stort F), System, Evolution og Individualiseringen. Mens man på basis af kulturstudier i konkrete praksisser og bevægelsesformer – dansk, finsk og indonesisk, mandlig, kvindelig, de selvstændiges, lønarbejdernes og karrierelivsformen, japansk sumo-brydning, skandinavisk børneleg, vestlig militæreksercits og brasiliansk capoeira-kampdans – er nødt til at tale om rationaliteter i plural, om evolutionerne, individualiseringer etc. – og om samfund i flertal.

Med andre ord: *Glem Hegel, Heidegger og Habermas!*

Det betyder ikke, at store teorier er umulige. Elias, Foucault og Bourdieu har vist nogle veje. Norbert Elias som *Menschenwissenschaftler* lavede studier om statens udformning i Frankrigs høviske samfund i den tidlige nutid og om duelkulturen i det wilhelminiske Tyskland for at analysere nutidens samfund. Michel Foucault undersøgte konfigurationerne af renæssancens og barokkens vidensformer for at nærme sig modernitetens panoptiske kontrollogik. Og Pierre Bourdieu begyndte sin forskerkarriere ved at analysere berber-

folkets liv i det algeriske Kabyliet, før han gik til habitus-studier i Paris og Frankrig. Deres teorier kan man ganske vist kritisere, men de havde dog deres basis i en komparativ henvendelse til "det anderledes".

Ved at være blottet fra sammenlignende viden om alteriteten spejler individualiseringsdiskursen en nykolonial praksis. I den "individualiserende" sports navn sættes f.eks. "den enkelte afrikaner" på ski. I Finland blev to kenyanske atleter i 1990'erne trænet til skisport. De nåede faktisk det olympiske niveau. Men så snart mediernes havde tilfredsstillet deres nysgerrighed, tabte sponserne deres interesse og droppede projektet.²⁹

Den enkelte atlet, "frisat" fra enhver kulturel sammenhæng, minder om det, som den algeriske psykiater Frantz Fanon i sin tid beskrev som kolonialismens menneskelige omkostninger:

psyko-affektive lemlæstelser – mennesker uden horisont, uden grænser, uden farve, hjemløse, rodfæstet i intet, engle.³⁰

Palle alene i verden – kritik af den metodiske solipsisme

Tesen om "det enkelte menneske" er altså dybt problematisk. Ved at se bort fra historisk kompleksitet og social differentiering, fra magtens rolle og fra kulturernes relativitet er den grundlæggende usociologisk. Den giddenske fortælling om "det enkelt individ" og dets "selv-identitet" i "det senmoderne samfund" er pop og mening – sociologi er noget andet.³¹

Individualiseringsbegrebet kan blive sat i relief ved at man erstatter det med andre ord. F.eks. kan man med gevinst tale om *privatisering* eller *alenehed* (Zygmunt Bauman). Eller med Peter Sloterdijks ironi om *epistemologisk solipsisme*³².

Ordene bringer til udtryk, at individualitet ikke er noget "individuel", men socialt konstrueret. "Individualiseringen" er ikke mindst en misvisende beskrivelse af nye "tribaliseringer".³³

Bodybuilderens markeds-mæssige tro om, at man "kunne gøre alt, hvad man ville", kan man nok acceptere som udtryk for naivitet fra bodybuilderens side. Men sagen bliver problematisk, når en akademisk ideologi på dette grundlag postulerer, at sådan forholdt det sig rent faktisk. Netop helsecentrene er steder for dannelsen af nye fællesskaber.³⁴

Med andre ord: "Individualiseringen" er ikke et samfundsmæssigt faktum, som i den historiske proces udvikler sig til en dominerende realitet. "Individualiseringen" er en bestemt fortolkningsmåde (og har således sin specifikke realitet som ideologi).

Konstruktionen af "det enkelte individ" har sin baggrund i nyliberalismen. Herfra indvandrede den i pop-sociologien og konstituerede den udbredte erkendelsesteoretiske solipsisme.

Vil man undgå alenehedens logik, burde forskningen nok undgå det naive begreb "individ" – eller "det enkelte individ" – og i stedet tale om mennesket

og mennesker. Fordi mennesket ikke er alene i verden.

Børnebogen *Palle alene i verden* omhandler dette forhold. Drengen Palle vågner til sidst og siger noget, der ligner en kritisk kommentar til bodybuilderens illusioner (og visse sociologers dagdrømme):

Åh mor, jeg drømte, jeg var alene i hele verden, og jeg kunne gøre alt, hvad jeg ville. Men så blev jeg ked af at være helt alene. – Det er godt, at det var bare noget, jeg drømte.³⁵

Der kan være mere metodekritisk visdom i en børnebog end i en akademisk fortolkning.

Hen imod individualiseringstesens samfundsmæssige basis

Det er imidlertid ikke nok, indholdsmæssigt at kritisere fortællingen om "det enkelte individ". Sprogbrugen kan være utilstrækkelig eller modsigelsesfuldt, men den er også en realitet – skønt en ideologisk realitet.

Derfor fortjener spørgsmålet en nærmere undersøgelse af, hvad der kunne danne den samfundsmæssige baggrund for den nye akademiske diskurs, der i 1980'erne begyndte at dyrke kroppen som "individuel" størrelse. Som grunde for den nye opmærksomhed for den "individuelle krop" har man drøftet følgende:³⁶

- Feminismens anden bølge skabte ny opmærksomhed på kropslig-social forskel.
- Aldringen i samfundet udgør et demografiske skifte, der skabte ny opmærksomhed på kroppens aldring.
- Overgangen fra hårdt kropsligt produktionsarbejde til forbrugersamfundet skabte opmærksomhed på civilisationssygdomme, fedme og bevægelsesmangel.
- Teknologiske forandringer som transplantationskirurgi, plastikkirurgi og doping stillede spørgsmål ved, hvad der var "menneskeligt" ved kroppen.³⁷
- Hippie-kulturen og ungdomsoprøret fra 1968 frembragte befrielsesforhåbninger, som blev fulgt op af bl.a. 1970'ernes amerikanske "Somatics" og tyske spådomme om det enkelte menneskes "frisættelse".
- "Informationssamfundet" er over os.

Disse forandringer er imidlertid næppe tilstrækkelige til teoretisk at forklare den nye diskurs og dens samfundsmæssige hegemoni. De burde nærmere analyseres med blik på overordnede ideologiske forhold, underliggende økonomiske forhold – og eventuelt helt tredje faktorer.

Menneskene i effektiviseringsamfundet

I 1980/90'erne trådte det vare-kapitalistiske samfund ind i et nyt stadium. Det man har kaldt *arbejdssamfundet*³⁸ og *konkurrencestaten*³⁹ begyndte at spille sam-

men på en ny måde. For at fremme Danmarks eller andre landes "konkurrencekraft, vækst og velstand" og "for at kunne konkurrere på verdensmarkedet" skulle menneskene i ny omfang mobiliseres, streamlines og effektiviseres.

Det betyder, at alle og enhver skal arbejde mere. Folk skal – hvis det går efter den offentlige magt – producere mere intensivt og mere fleksibelt. Præstationspresset vokser, begyndende i børnehaven og skole. Læring skal kolonisere leg allerede i småbørnsalderen. Overgangen fra skole til arbejdsmarked bliver strammet op (på bekostning af personlig udvikling, højskole og efterskole). Omfattende evalueringer præger arbejdslivet. Efterløn bliver reduceret for at holde menneskene fast som producenter så længe som muligt.

Menneskene skal altså tidligere på arbejdsmarked, skal arbejde mere intensivt og mere fleksibel og skal senere ud i pensionsalderen. Uddannelser erhvervsrettes, dvs. streamlines efter markedets aktuelle behov. Managementdiskursen (*human resource management*), evalueringspraktikker og kompetencebegrebet underbygger de nye krav mod mennesket. Indlysende plus-ord som "kvalitetssikring" og "livslang læring" omskriver den nye effektivisering. En ny central kontrolmagt etablerer sig med auditering og resultatkontrakter, med dokumentationskrav og ranking, med detaljestyling og aktivering. Samlet udgør disse tiltag et ideologisk og institutionaliseret angreb imod menneskets selvbestemmelse.

Til denne samfundsmæssige sammenhæng forholder diskursen sig om "det enkelte individ" på en paradoksal måde. Hvad der etableres som top-down-strategi og underkaster folks liv nye magtforhold, skal opleves som bottom-up-nødvendighed og "vores" frisættelse. Fænomener fra den tidligere industrikapitalisme – som hjemmearbejde og kunstnerens ensomhed på markedet – får en ny og bredere betydning. Og: "Man skal være kendt for at være kendt" – siger subjektet på vejen til at blive kendt. Alle er glæde.

Det betyder ikke, at samfundets indre modsætninger er gået i opløsning. Men de sociale klasser, hvis bevægelser engang var bærende for modsætningernes udtryk – arbejderbevægelsen, bondebevægelsen, borgerskabets liberale bevægelse – er forsvundet eller institutionaliseret, og efterlader en privatisering, som forklæder sig som "individualisering". Den borgerlige ideologiproduktion opfinder nye typologier og klasseteorier, der bliver bygget rundt omkring "individet" og dets effektivisering. Hvor den såkaldte "kriger" slås med omverden og "borgeren" kontrollerer omverden, forbliver resten som "tabere".⁴⁰ Og den såkaldte "kreative klasse" efterlader resten som ukreative.⁴¹ "Du er din egen lykkes smed" kan ikke længere bare afvises som en nyliberal ideologi, det er en tiltale og produktivitetsanmodning fra den nye konkurrencestat.

"Individets" produktion gennem moderne historie

Den nye konkurrencestat, som den er vokset frem i Danmark og i nogle andre lande, er ikke den eneste model for nutidig mobilisering, skønt nok en af de

mest effektive.⁴² Og den er ikke vokset ud af ingenting. Dens historie siden 1800-tallets liberale stat kan beskrives i tre perioder, og i hver af disse faser blev "individet" konstrueret på en specifik måde.⁴³

(1.) *Retsstaten* fra 1840'erne, også kaldt den retsdannende stat, forsynede borgeren med bestemte juridiske rettigheder indadtil og opbyggede nationalstaten udadtil. Via skolen blev menneskene – herunder mennesket – disciplineret til statsborgerskab og national identitet.

Gymnastikken satte krop på denne proces, skønt også sporten senere bidrog til integrationen. Gymnastikkens bevægelser i række og geled anskueliggjorte, at den enkelte borger ved at disciplinere sig selv indgik i en større fællesdisciplin.⁴⁴

(2.) Mellem 1930'erne og 1950'erne gik den liberale retsstat over i en ny fase, *velfærdsstaten*, som også kaldes fordelingsstaten, den kompenserende stat eller solidaritetsstaten. På grundlag af arbejderbevægelsen skabte den nemlig en ny fordelingsbalance og en konsensus om folks lighed. Rettighederne blev udvidet til visse sociale rettigheder; men folks statsborgerskab blev nu ikke længere, som tidligere, primært forstået som en rettighed, derimod snarere som et spørgsmål om engagement og medbestemmelse, om selvaktivitet, selvrealisering og solidaritet. Dette reflekterede det specifikke samspil mellem det offentlige og folkebevægelser, som denne model var baseret på. Velfærdsstaten i denne udgave toppede i 1960/70'erne med en reformpædagogik, der opmuntrede menneskene til at være med-borgere.

Inden for kropskulturen blev – side om side med folkeparker og folkeferie – *breddeidrætten* velfærdssamfundets praksismodel. Den blev udfoldet mellem folkehygiejne og folkeoplysning og senere internationaliseret som "Sport for all".

(3.) Fra 1980'erne til 1990'erne havnede velfærdsmodellen i en økonomisk og politisk krise. I første omgang så det ud, som om den skulle nedlægges og erstattes af en minimalstat efter Reagans og Thatchers forbillede. Men dette fandt ikke flertal i Danmark og viste sig i det længere løb som uheldigt. I stedet blev velfærdsstaten ombygget til *konkurrencestat*, som også kan kaldes mobiliserings- eller effektiviseringsstat. Vejen gik fra fordeling til mobilisering. (At dette førte Danmarks første deciderede krigspolitik siden 1864 med sig, virker ikke helt tilfældigt. "Mobilisering" er en klassisk krigsmetafor.) Under besværgelsen af truslen fra den såkaldte globalisering – den internationale økonomiske konkurrence – strammes befolkningens effektivisering op.⁴⁵ Nu drejer det sig for alvor om arbejdsdisciplin og *human resource management*, om folks mobilitet og fleksibilitet, om kompetenceudvikling og "faglighed". Borgerens rettigheder overskygges af pligter: "Noget for noget!"

Det var en vis overraskelse, at det nye velfærdssystem blev til en international succes. Endnu i 1980'erne havde man prøvet at afvikle velfærdsstaten i f.eks. New Zealand og Sverige, men ti år senere blev den nye udgave af velfærdssamfundet som mobiliseringsstat med fleksibel arbejdsmarked, nationale identitets-

mønstre og stramme effektiviseringskrav til en efterstræbt model.

Inden for kropskulturen kan det se ud, som om sporten i denne situation får nye opgaver og udformninger. Nye mønstre af mobilisering og aktivering viser en indre nærhed mellem konkurrencestaten og sporten. At folk skal måles og vejes i forhold til deres præstationer og kompetencer kan læses som en sportificering af staten og samfundet. Er konkurrencestaten i sin kerne en sportsstat? Men det er ikke modernitetens traditionelle sport som sådan, der danner model. Folks selvorganiseringen i lokale foreninger bliver nemlig mindre vigtig end befolkningens omfattende i-bevægelse-sættelse, som styres gennem centrale projekter og kampagner. Side om side med *projektsporten* er det desuden *eventssporten*, der præger billedet. De store events er en oplagt arena, hvor konkurrencestaten – og konkurrencekommunen – kan gøre sig synlig.

Det er i denne historiske situation, at "det enkelte individ" dukker op – og åbenbart blev nødvendig som pædagogisk konstruktion.

Individet var aldrig fraværende i den moderne liberale stats udvikling. Det enkelte menneske var tilstede som rettens subjekt under retsstaten og som solidarisk medborger i solidaritetsstaten og dens folkebevægelser. Men nu skulle individet altså være endnu mere enkelt, det "individuelle individ", som sagt.

Individualitet top-down og socialitet bottom-up

Den nye effektivisering er næppe historiens sidste ord. Den har nemlig flere problematiske sider, der gør dens fremtid usikker. Især to forhold er opmærksomheden værd: forholdet til sundhed og forholdet til demokrati.

Det nye effektiviseringssamfund er præget af en foruroligende *sygdomsbølge*. Der bliver stadig flere, der mentalt og fysisk ikke er i stand til at leve op til de nye krav. De reagerer med stress og depression. Overvægten kan ses som et tavst signal fra kroppen. Derfor sætter det offentlige mere og mere – og fortvivlet – fokus på sundhedspolitik. Antallet af "ikke-arbejdsdygtige" skal reduceres – og samtidigt bliver de "ikke-arbejdsdygtige" mere og mere systematisk ekskluderet.

Idet fritiden reduceres og koncentrerer omkring den private reproduktion, forsvinder fritid som social tid. Men dette frirum har haft grundlæggende betydning for *demokratiets* udvikling, for folks konkrete deltagelse og selvbestemmelse. Demokratisk medvirken bliver nu umuliggjort: "Vi har ikke nogen tid!" Demokratiet kræver nemlig tid. Produktivitetssamfundet truer med at afvikle demokrati som praksis.

Ud fra sundhedsproblemet og ud fra demokratiproblemet kan man forvente nye konflikter i fremtiden.

"Individualiseringen" er altså ikke kun en erkendelsesmæssigt problematisk konstruktion, den er også et politisk udspil. Der er fundamental forskel på de socialitetsformer, som magten producerer: "individet", som gøres ansvarlig, som censureres i skolen, tvinges på arbejdsmarkedet, kontraktstyres, kom-

petence-måles, evalueres og sættes i konkurrence imod andre – og så det “selv-identiske” og “selvdannende” individ, som pop-sociologien fabler om og som efter sigende “frisætter” sig selv i fitnesscentret.

Det ene beskriver en *top-down-strategi*, mens den anden postulerer en *bottom-up-bevægelse*. “Individualitet” er et pålægsbegreb, hvis kerne ligger i statskundskab, i politologi: Der bliver tilskrevet rettigheder, ansvar og pligter. Sociologien kigger derimod nedefra og op – og ser noget andet.

Individualiseringer i flertal

“Individualiseringen” lider som andre entalsbegreber – kulturen, mennesket, staten, naturen, videnskaben – under en manglende nuancering, en manglende plural. For at blive sociologisk håndterbart og for at beskrive virkelige menneskers virkelige samspil, skal begrebet bruges i flertal: individualiseringer. Statens individualisering som top-down-strategi hen imod menneskets effektivisering er en anden end markedets individualisering af forbruger-zapperen og igen en anden end den subjektivering, som menneskene oplever. Lige som statsgymnastikkens kommanderede og korrigerede individ er et andet end den folkelige breddeidræts engagerede individ og sportens målte og evaluerede vinder og taber.

I forhold til denne sociologiske mangfoldighed betyder talen om “det enkelte individ” en reduktion og standardisering. Entalsbegrebet udtrykker en ideologi, som har totalitære undertoner.

Både det magtproducerede borger-individ og det markedsinducerede forbruger-individ er desuden netop ikke individuelle, men samfundsmæssige. De er lige så samfundsmæssige som de uberegnelige civilsamfundsmæssige væsener, som menneskene i deres samspil og oprør alligevel forbliver. Og som de også forbliver der, hvor de træner ved fitnessmaskinen og mener, at de *can do anything I want*.⁴⁶

“Individualitet” er altså et disciplineringsbegreb under effektiviseringens nye vilkår – mens socialitet er noget andet. Hvis man ikke her skelner skarpt, risikerer man med individualiseringsbegrebet i hånden at forhåne de stressede, nedslidte eller overvægtige mennesker, som står over for den nye autoritære anmodning om at holde sig fit og parat til arbejdsmarkedet: “Du vælger selv!” – nå, gør jeg det?

Henning Eichberg

E-mail: heichberg@health.sdu.dk

Noter

1. Chris Shilling 1993: *The Body and Social Theory*. London: Sage, 7, med reference til Anthony Giddens.

2. Ulrich Beck 1998: “Gesamtkunstwerk Ich.” In: Richard van Dülmen (Hrsg.): *Erfindung des Menschen*. Wien: Böhlau, 637-654. Se også Beck & Elisabeth Beck-Gernsheim 2002:

Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences. London: Sage.

3. Lars Geer Hammershøj 2003: *Selvdannelse og socialitet. Forsøg på en socialanalytisk samtidsdiagnose*. København: Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag.

4. Anthony Giddens 1991: *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity. – På dansk 1996: *Modernitet og selvidentitet. Selvet og samfundet under senmoderniteten*. København: Reitzel, 10.

5. Samme s.11.

6. Samme s.14.

7. Samme s.17.

8. Samme s. 267. Succes'en af Giddens' fortælling ligger nok i det, at beskrivelsen balancerer mellem et halvkritisk vokabular – om bl.a. usikkerhed, tvivl og risiko – og et affirmativt sprog, der appellerer til pubertetsbarnets afkoblingsønsker.

9. Kirill Postoutenko 2007: "Between "I" and "we": Studying the grammar of social identity in Europe (1900-1950)." Indsendt til: *Journal of Language and Politics*.

10. Marie-Luise Hopf-Droste 1979: "Der Geburtstag. Ein Beitrag zur Entstehung eines modernen Festes." In: *Zeitschrift für Volkskunde*, 75: 229-237.

11. Hans-Peter Duerr 1988: *Nacktheit und Scham. Der Mythos vom Zivilisationsprozess*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.

12. Henning Eichberg 2004: *The People of Democracy. Understanding Self-Determination on the Basis of Body and Movement*. Århus: Klim, 163-165.

13. Michel Foucault 1996: *Tingenes orden*. Oslo : Aventura. Først på fransk 1966.

14. På dette punkt er Giddens selv mere bevidst om visse klasse-mæssige differentieringer end den danske giddenske diskurs.

15. Som i svenske og danske undersøgelser af idrætsdeltagelsen: Bo Schelin 1985: *Den ojämlika idrotten. Om idrottsstratifiering, idrottspreferens och val av idrott*. Lunds universitet, Sociologiske institutionen. – Knud Larsen 2003: *Idrætsdeltagelse og idrætsforbrug i Danmark*. (= Bevægelsesstudier. 4) Århus: Klim.

16. Sonia Wagenmann & Rainer Schönhammer 1994: *Mädchen und Pferde*. Psychologie einer Jugendliebe. Berlin & München: Quintessenz.

17. Shilling 1993: 43-44.

18. Hans Heinrich Muchow 1962: *Jugend und Zeitgeist. Morphologie der Kulturpubertät*. Reinbek: Rowohlt. – Også artikler i årbogen Ungdomskultur, nr. 2-3, 1987-89.

19. Kirsten Verkooijen konstaterede i sit ph.d.-arbejde 2007 på Syddansk Universitet, at 78 % blandt 4000 spurgte unge placerede sig selv i mindst en af disse otte grupper. Se: *Ny Viden*, SDU, nr.2, 2007.

20. Michel Maffesoli 1996: *The Time of the Tribes*. London: Sage.

21. Lise Joern 2007: *Homo fanaticus – passionerede fodboldsupportere*. (= Bevægelsesstudier. 9) Gerlev: Bavnebanke.

22. Shilling 1993.

23. F.eks. som 1700-tallets enkelte desertør – til forskel for 15/1600-tallets oprørske landsknægt. Se Henning Eichberg 2000: "Desertion zwischen Individualisierung, Zivilgesellschaft, Macht und Markt. Militärgeschichte aus der Perspektive des Weglaufens." In: *Zeitschrift für historische Forschung*, 27, 2:229-247.

24. Michel Foucault 1975: *Surveiller et punir. La naissance de la prison*. Paris: Gallimard. – På norsk 1977: *Overvågning og straf. Det moderne fængselsvæsens historie*. København/Oslo: Rhodos.

25. Norbert Elias 1993: *Mozart. Zur Soziologie eines Genies*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
26. Henning Eichberg 1999: "Doping og demokratiets krop." In: Henning Eichberg, Finn Bygballer & Søren Møller (red.): *Demokrati og kropslighed*. Gerlev: Bavnebanke, 5-29.
27. Erik H. Erikson 1950: *Childhood and Society*. New York: Norton.
28. Om relationer og grupper i socialpsykologien kan man desuden med gevinst læse så forskellige forskere som den "positivistiske" psykolog Peter Hofstätter og den fænomenologiske filosof Peter Sloterdijk. Peter R. Hofstätter 1967: *Sozialpsychologie*. Berlin: de Gruyter, 3. udg. – Peter Sloterdijk 1998/2004: *Sphären. Plurale Sphärologie*. Bd.1-3. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
29. Erkki Vettenniemi 2001/2: "Kato neekeri hiihtää! Kiista modernien urheilun leviämistä" (Negroes on the skis! The controversy over the diffusion of modern sports starting). In: *Finlands Idrottshistoriska Förenings årsbok*, Helsinki, 151-166.
30. Fanon, Frantz 1961: *Les damnés de la terre*. Paris: Maspero. Nyudg. La découverte 1985. – På dansk 1966: *Fordømte her på jorden*. S. 167 af den tyske udg.
31. Dette rammer, som sagt, først og fremmest den giddenske diskurs. Diskursen er et produkt af en dansk reception, som per se er kultur-specifikt. Hvordan diskursen i detaljerne forholder sig til Giddens' original udspil, er et andet spørgsmål. Giddens ytrer flere forbehold, men tegner dog en hovedlinie, som giddensianismen kan bygge på. Forholdet mellem den giddenske diskurs og „den sande Giddens“ er imidlertid her af mindre betydning, da appellen "Glem Giddens!" ikke henvender sig til Giddens selv, men til en bestemt talemåde i dansk social- og humanvidenskab.
32. Ordet er afledt fra latinsk solitudo, ensomhed, og ipse, selv.
33. Michel Maffesoli 1996: *The Time of the Tribes*. London: Sage.
34. Om brugere af norske helseinstitutter og deres nye fællesskabsdannelse: Steen-Johnsen 2004: *Individualized communities. Keep-fit exercise organisations and the creation of social bonds*. Oslo: Norges Idrettshøgskole. Doktorafhandling.
35. Sigsgaard, Jens & Arne Ungermann 1942: *Palle alene i Verden*. København: Gyldendal, 5. udg., 6. opl. 1998. S. 46.
36. De første fire punkter er fremført af Shilling 1993: 29-40.
37. Æstetiserende med "postmoderne" undertoner blev "protesekroppen" som fremtidens model beskrevet af bl.a. Georges Vigarello, David Le Breton og Michel Thibon-Cornillot. Kritisk derimod John Hoberman 1992: *Mortal Engines. The Science of Performance and the Dehumanization of Sport*. New York: Macmillan.
38. Michael Hviid Jacobsen & Jens Tonboe 2004: *Arbejdssamfundet – den beslaglagte tid og den splittede identitet*. København: Reitzel. – Også Jens Christian Tonboe 2006: "Dovenskab forbudt – arbejde er alt." In: Tidsskriftet *SALT*, 15, 6: 6-8.
39. Ove Kaj Pedersen 2006a: "Konkurrencestaten – velfærd på globale vilkår." In: Tidsskriftet *SALT*, 15, 6: 8-9. – Pedersen 2006b: "Velfærdsrapporten som tidsbillede. Et essay om disciplinering og individualitet." In: *Kritik*, 38, 179: 87-99. – John L. Campbell, John A. Hall & Ove K. Pedersen 2006 (eds.): *National Identity and Varieties of Capitalism: The Danish Experience*. Montreal: McGill-Queens University Press & København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
40. Henrik Dahl & Ole Thyssen 2006: *Krigeren, borgeren og taberen*. København: Gyldendal.
41. Richard Florida 2005: *Den kreative klasse*. Århus: Klim.
42. Pedersen differentierer mellem fire modeller. Den nordiske velfærdsmodel som mest udviklet konkurrencestat (Danmark, Sverige, Norge, Finland, Holland, Irland) realiserer effektivitet og lighed med hjælp af flexicurity, en stor offentlig sektor og en lille privat servicesektor. Den anglo-saksiske model (USA, England) leverer effektivitet, men risikerer stor ulighed og producerer dermed væsentligt mere fattigdom; her findes en forholdsvis lille offentlig sektor og en stor privat servicesektor. De nordvesteuropæiske lande (Tyskland, Frankrig, Østrig,

Belgien, Luxemburg) leverer lighed, men næppe effektivitet. Og i Sydeuropa (Grækenland, Portugal, Spanien, Italien) leveres hverken lighed eller effektivitet. Se også differentieringen mellem tre velfærdsmodeller hos Gøsta Esping-Andersen 1990: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, N.J.: Princeton University Press. I et bredere perspektiv er man nok nødt til at inddrage de østasiatiske tigerøkonomier, som med baggrund i konfutsiansk social-disciplinering har opbygget udviklingsmodeller af helt egen slags (Japan, Singapore, Hongkong, Taiwan, Sydkorea, sydvestlige regioner i Kina).

43. Her følger jeg Pedersen i Kritik 2006.

44. Om den danske gymnastiks historiske udvikling og aktuelle status: Henning Eichberg & Bo Vestergård Madsen 2006: *Idræt som fest. Bogen om landsstævnet*. (= Bevægelsesstudier. 7) Århus: Klim. – Om den østeuropæiske sokol-gymnastik og spartakiaderne: Petr Roubal 2007: *Embodying Communism: Politics of Mass Gymnastics in Post-War Eastern Europe*. Budapest: Central European University, dissertation.

45. Pedersen henviser til en trinvis udvikling, hvor begrebet "international konkurrence" dukkede i første omgang op i 1950'erne, i 1970'erne blev forstået som teknologisk konkurrence, og transformerede sig i 1980'erne til strukturel konkurrence, med arbejdsmarkedet og flexicurity i fokus.

46. Som de siger fra, når det passer dem – på trods af velmente kampagner som "Motion på recept". Se evalueringen af "Motion på recept" ved Kirsten Kaya Roessler & Bjarne Ibsen, under bearbejdelse.